

Н. М. БОКІЙ

НОВІ ПАМ'ЯТКИ СКІФСЬКОГО ЗВІРИНОГО СТИЛЮ З КІРОВОГРАДЩИНИ

Восени 1965 р. на північній околиці с. Защита Новомиргородського району Кіровоградської області під час ремонту шляху було зруйновано курган (№ 1), де знайдені такі речі¹: два бронзових навершя, п'ять великих бронзових блях, з яких одна посріблена, 21 бронзовий дзвіночок, залізний язичок від дзвіночка, бронзовий черпак з довгою ручкою. Крім того, знайдені залишки дерева та декілька кінських зубів.

Висота кургану близько 2 м, діаметр 25 м. Насип кургану був знятий цілком, могильної ями під ним не виявилось. Очевидно, в цьому кургані знаходився дерев'яний склеп, споруджений на рівні давньої поверхні. Про це свідчать знайдені на місці уламки дерева, що добре збереглися, довжиною до 0,5 м, поперечником 0,15—0,20 м. За повідомленням мешканців земля курганного насипу була настільки змішана з зотлілим деревом, що мала коричневий колір.

Опишемо знайдені речі.

1. Бронзові навершя, прорізні, плоскі з овальною трубчастою втулкою. Посередині плоскості втулки є отвір для штифта. Обидва навершя однакові: литі, з дальшою ручною доробкою. Незначна різниця в деталях, розмірах і вазі свідчить про те, що вони були відлиті в різних формах.

Навершя однакові з обох боків, зроблені у вигляді орлиної голівки, спрямованої вертикально вгору (рис. 1, 1, 2).

Орлині голівки виконані в традиційній для скіфського мистецтва манері—з великим круглим оком і міцним, загнутим дзьобом зі спіральним завитком на кінці. Восковиця дзьоба виділена в контурі профіля голівки, а на поверхні навершя поділ дзьоба переданий плавною рельєфною лінією з 15 кружечками, що послідовно зменшуються і завершуються гладким завитком. Посередині є проріз, який підкреслює вигин дзьоба. Око та нижня щелепа голівки мають вигляд симетрично розміщених обабіч втулки округлих виступів. Зіниця ока обведена двома концентричними кільцями. Нижня щелепа прикрашена спіральним завитком. Основу голівки відокремлює від втулки рельєфний округлий виступ в центрі і дві заглиблені лінії, що є з одного боку частиною рисунка ока, з другого — нижньої щелепи. У верхній частині втулки з нижньої сторони округлих виступів відлиті дві петельки для підвішування дзвіночків. У першого навершя петлі містяться на віддалі від втулки, у другого — прилягають до неї. Навершя відрізняються між со-

¹ До Кіровоградського краєзнавчого музею речі з кургану біля с. Защита передали М. П. Алфьоров та О. О. Тамко.

бою також величиною ока птаха, шириною та діаметром концентричних кілець, вигином лінії восковиці.

Розміри першого навершя (рис. 1, 1) — висота 26,4 см, ширина основи голівки 15,4 см, довжина втулки 8,8 см, овальна основа втулки $8 \times 2,5$ см, вага 1240 г. Розміри другого (рис. 1, 2) — висота 26,1 см, ширина основи голівки 13,4 см, довжина втулки 10 см, овальна основа втулки $9 \times 2,3$ см, вага 1560 г.

2. П'ять ажурних литих блях. Кожна являє собою фантастичну істоту — рогатого левоголового крилатого грифона, зображеного

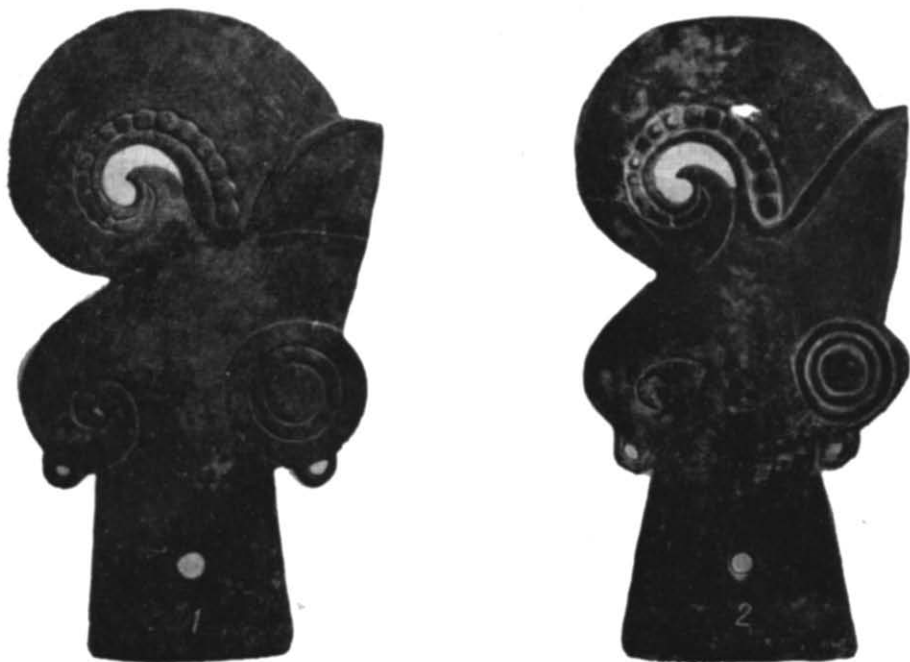

Рис. 1. Бронзові навершя.

в профіль, з вищиреною пащею, гострим вухом сторчма, козячою бородою, міцними, з'єднаними між собою лапами, з пташиними пазурами та загнутим до спини хвостом. Чотири бляхи обернені вліво, одна — вправо.

На зворотному боці бляхи мають дві поперечні петлі, одна знаходиться на місці шиї, друга — на стегні звіра. Розміщення петель вказує, що бляхи було надіто на горизонтально натягнутий ремінь.

Незважаючи на те, що на всіх бляхах зображений один і той же фантастичний образ, кожна бляха виконана окремо і має індивідуальні особливості в пропорціях тіла та трактовці окремих деталей.

Перша бляха (рис. 2, 1) зображує фантастичну тварину з чітко модельованою лев'ячою головою в профіль з вищиреною пащею. Від підборіддя до коліна передньої ноги відходить загнута до низу і вперед гострокінцева борода, що схематично нагадує орлину голівку, але без позначених деталей. Біля основи нижньої щелепи міститься схематизована орлина голівка, обернена дзьобом вздовж по щоці. Око мигдалевидне з відтягнутою повікою, брова рельєфно позначена. Роги мають вигляд обернених назустріч одна одній волут з шишечкою посередині. Вгору від плеча відходить пташине крило з шести рельєфних рубчиків. Між першими трьома рубчиками додатково містяться виступи у вигляді бутонів. Грива передана шістьма рубчастими виступами. Стегно передньої лапи прикрашене рельєфними лініями, що утворюють,

якщо перевернути бляху, зображення водоплавного птаха (качка?) з розкішним хвостом (рис. 3). Мускулясті лапи істоти закінчуються пташиними кігтями. Назустріч двом звитим в кільце переднім пазурам обернений третій. Передні лапи більші від задніх. Загнутий хвіст спря-

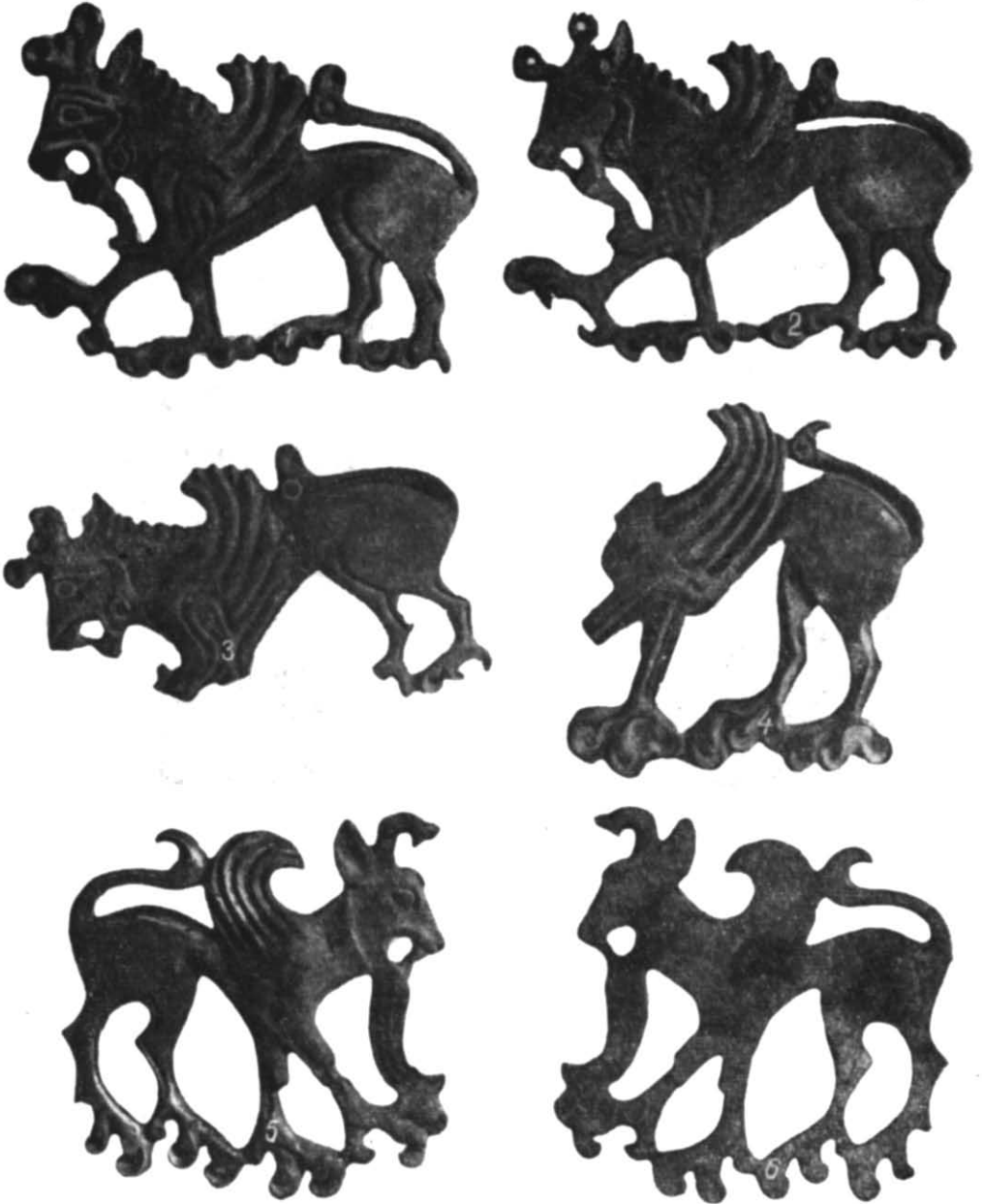

Рис. 2. Бронзові бляхи.

мований вздовж тулуба, не з'єднуючись з ним, закінчується орлиною голівкою у вигляді круглого ока та широкого овального дзьоба з заглибиною посередині.

Розміри бляхи: довжина — 12,1 см, висота — 9,1 см.

Друга бляха (рис. 2, 2) майже аналогічна першій, але дещо більша. Характер фігури і окремі деталі в цілому такі ж, як у першій бляхи. Різниця полягає в тому, що між волютами рогів відсутня шишечка, рубчики гриви гостріші, немає шишечок, що прикрашають вуха. Хвіст

щільніше притиснений до тулуба і закінчується такою ж орлиною голівкою.

Розміри бляхи: довжина 12,5 см, висота — 8,8 см.

Третя бляха (рис. 2, 3) схожа на перші дві. Лев'яча морда зі стирчачими у вищереній пащі іклами. На щоці схематизована орлина голівка, кругле око облямовує краплеподібне віко. Роги-волюти з шийською посередині. Вуха гостре, в яке вписана овальна випуклина, грива гострокінцева, на плечі рубчасте з додатковими бутонами поміж перами пташине крило. Через фрагментарність бляхи важко сказати, чи являє малюнок на стегні та крило зображення водоплавного птаха. Мабуть, так. Хвіст з орлиною голівкою на кінці щільно притиснутий до тулуба. Виходячи з тієї частини лап, що збереглася, рисунок їх такий же, як і на попередніх бляхах.

Розміри бляхи: довжина — 12,7 см, висота — 7,5 см.

Четверта бляха (рис. 2, 4) має ряд відмінностей. Відсутні бутони поміж перами. Лапи тварини непропорціонально довгі в порівнянні з тулубом. Пазури на лапах передані схематичніше, вони не ажурні, а суцільні, через що лапи здаються більш важкими. Хвіст рельєфно виділений, але від спини грифона прорізом не відокремлений. Орлина голівка на кінці хвоста інша: кругле око, загнутий крючком дзьоб, рисунок голівки більш витончений.

Розміри бляхи: довжина частини, що збереглася — 9,6 см, висота — 9,7 см.

П'ята бляха (рис. 2, 5, 6) посріблена. Вона найбільш оригінальна. Лев'яча вищирена морда з великим гострим вухом. Правий риг зламаний; виходячи з виступів, що збереглися, волютоподібні кінці рогів стикалися між собою. Око кругле, випукле, віко краплеподібне. Довга борода розділена на пасма чотирма рельєфними борозенками. Тулуб високо посаджений на довгих ногах, лапи з великими пазурами. Хвіст, що має вигляд S-подібної фігури, спрямований догори — на спинку і відокремлений від тулуба. Загнутий кінець хвоста обрисом нагадує орлину голівку. Крило з шести рубчиків загнуте вперед. Зображення фігурки водоплавного птаха на плечі дуже схематизоване.

Розміри бляхи: довжина — 10,5 см, висота — 10,1 см.

3. Дзвіночки бронзові, литі, в формі усіченого конусу, з петлею для підвішування (рис. 4). Один дзвіночок (рис. 4, 1) має трикутні прорізи в стінах, висота — 7,2 см, діаметр основи — 5 см; інші двадцять дзвіночків однакові, з гладкими стінками (рис. 4, 2), висота 5,3—6 см, діаметр основи 3,3—4 см.

Дзвіночки мали залізні язички. На одинадцяти з них помітні сліди залізного окису. Зберігся залізний язичок (рис. 4, 3), кований нижній кінець якого потовщений, верхній зігнутий в кільце і в нього затягнута петля для прикріплення до дзвіночка. Довжина — 7,3 см.

4. Черпак бронзовий, з довгим руків'ям, з'єднаним з чашечкою двома бронзовими заклепками (збереглась одна). Нижня частина чашечки зруйнована, кінець руків'я зламаний в давнину (рис. 4, 4). Загальна довжина черпака 37,6 см, довжина руків'я, що збереглося — 34 см, висота частини чашечки, що збереглася — 5,5 см, діаметр чашечки — 5,4 см.

Особлива цінність предметів з кургану № 1 біля с. Защита полягає в тому, що бронзові наверхня та ажурні бляхи є новими оригінальними зразками скіфської художньої творчості. Вони не мають прямих відповідностей ані за формою предметів, ані за їх художнім оформленням.

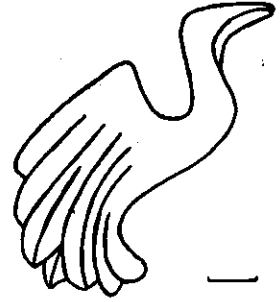

Рис. 3. Зображення птаха (деталь бляхи).

Бронзові наверхня у вигляді спрямованої догори орлиної голівки існують в скіфській культурі на протязі всього скіфського періоду. До найбільш ранніх з них належить наверхня з Краснодарського музею². До кінця VI — початку V ст. до н. е. належать два наверхня з кургану № 2 біля Ульського аулу³. Наверхня з с. Розкоївці в Молдавії⁴ у ви-

Рис. 4. Бронзові дзвіночки та черпак.

гляді дуже схематизованої орлиної голівки, прикрашеної ланцюжком орлиних голівок по зовнішньому контуру загнутого дзьоба, можна віднести до V—IV ст. до н. е.

Наверхня з кургану № 1 біля с. Защита безперечно входять до того ж кола скіфських культових предметів. За формою та стилем художньої обробки вони особливо близькі наверхням з Ульського аулу і відрізняються лише деталями оформлення поверхні наверхня.

Мотив орлиної голівки був досить популярним в скіфському мистецтві, починаючи з архаїчної епохи. В оформленні наверхнів з с. Защита ми зустрічаємось з тим його варіантом, який був поширений на початку V ст. до н. е.

За спостереженням В. А. Іллінської, в зображенні орлиних голівок в скіфському мистецтві є певна закономірність. Архаїчним зображенням властиве те, що восковиця у них не виділена як самостійна деталь в контурі профіля голівки, тоді як дещо пізніше з'являються зображення, у яких вона визначається як окремий виступ або планка дзьоба. На

² В. А. Іллінська. Про скіфські наверхники.— Археологія, т. XV. К., 1963, стор. 36, рис. 2, 5.

³ ОАК за 1909 и 1910 гг. СПб., 1913, стор. 151, рис. 216, 217.

⁴ А. А. Нудельман, Э. А. Рикман. Наверхние и клад серебряных украшений скифского времени из Молдавии.— Известия Молдавского филиала АН СССР № 4/31. Кишинев, 1956, стор. 129, рис. 2.

навершях з кургану біля с. Защита ця деталь⁵ позначається рельєфним дугоподібно-опуклим контуром, верхній край якого утворює виступ над основою дзьоба. Таку рису в оформленні орлиних голівок ми зустрічаємо на багатьох бронзових і золотих бляхах з курганів раннього V ст. до н. е. №№ 400, 401, 402 в ур. Криворуково біля с. Журовка⁶, а також на бляхах з 2-го та 4-го Семибратніх курганів⁷. Золоті пластинки, малюнок яких надзвичайно подібний до навершів з кургану біля с. Защита, знайдені в кургані Гостра Могила та в кургані № 2 поблизу с. Яблунівка на Канівщині⁸. На цих бляхах поділ дзьоба переданий за допомогою спіральної загнутої полоси, заповненої рядом кружечків. На золотій блясі з Яблунівського кургану нижня щелепа голівки прикрашена спіральним завитком. Такий же спіральний завиток є на кістяній різьбленій орлиній голівці, знайденій в Ольвії, та на орлиних голівках, що прикрашають кістяний гребінь з курганів Роменського Посулля⁹.

Наведені аналогії дозволяють віднести навершя з кургану № 1 біля с. Защита до визначних творів скіфського мистецтва початку V ст. до н. е.; у виробах відчувається високий художній смак майстра: скромність орнаменту, що підкреслює основний зміст рисунка, суворість та чистота ліній, пропорціональність всієї речі.

До цієї знахідки в правобережному Лісостепу були відомі навершя з трьох пунктів. Всі вони ранні—VI—V ст. до н. е. Навершя з с. Защита поповнюють серію цих надзвичайно цікавих предметів скіфської культури. На жаль, випадковість знахідки не дозволяє судити про їх призначення. Слід зазначити, що в цьому випадку, як і в ряді інших, навершя знайдені в парному числі у супроводі великої кількості підвісних дзвіночків, утворюючих шумке обладнання. Навершя мають значну вагу і досить глибоку штудку. Древка, на які вони насаджувались, повинні були бути міцними й важкими. В даному випадку, напевно, можна говорити про вживання їх як наконечників на дишель колісниць або древка штандарту, хоча їх робоче вертикальне положення безсумнівне. Як видно, слушною є думка дослідників, що використання навершів як особливих предметів культового призначення могло бути дуже різноманітним¹⁰.

Ажурні бляхи з кургану біля с. Защита становлять винятковий інтерес по художньому стилю і характеру втіленого образу фантастичної істоти, що поєднує в собі риси лева (морда, тулуб), орла (крило, пазурі), орлині голівки на щелепі та хвості), водоплавного птаха (малюнок на плечі та крило), трав'яної тварини (роги, вуха, борода).

Образ крилатого грифона з'являється в скіфському мистецтві на початку VI ст. до н. е. Найбільш цікавими в цьому відношенні є зображення фантастичних істот на золотих обкладках мечей Мельгунівського та Келермеського курганів, де в різних сполученнях синкретично поєднані ознаки лева, орла, бика, козла, барана, риби, скорпіона¹¹.

Поява цих зображень на скіфських мечах пов'язується, як відомо, з проникненням в скіфське середовище впливу стародавньо-східного асирійсько-урартійського мистецтва¹².

⁵ В. А. Ильинская. Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля. — СА. М., 1965, № 1, стор. 103.

⁶ ИАК, вып. 14. СПб., 1905, стор. 1—43, рис. 9, 38, 39, 47, 48, 52.

⁷ А. И. Коровина. К вопросу об изучении Семибратних курганов. — СА. М., 1957, № 2, стор. 182.

⁸ С. И. Капошина. Памятники звериного стиля из Ольвии. — КСИИМК, XXXIV. М.—Л., 1950, стор. 45, рис. 6, 7.

⁹ С. И. Капошина. Вказ. праця, стор. 43, рис. 5; ДП, II. К., 1889, табл. XXXI, 511.

¹⁰ В. А. Іллінська. Про скіфські навершники, стор. 51.

¹¹ Е. Придик. Мельгуновский клад. — МАР, № 31. СПб., 1911, табл. I; Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1959, табл. II, III.

¹² Б. Б. Пиотровский. Вказ. праця, стор. 248—254.

Зображення фігур фантастичних крилатих істот, що поєднують в собі ознаки різних тварин, зустрічаються на ажурних бронзових бляхах степових скіфських навершій IV ст. до н. е. З них найбільш подібними до блях з с. Защита є зображення на навершях, знайдених в курганах Краснокутському, Олександропольському та Близницях Слоновських¹³. На першому з них зображена фігура крилатого лева з рубчатою гривною і гострокінцевою загнутою вперед бородою: на навершях з Олександрополя — фігура крилатого хижака з левиними лапами і мордою, що втратили очевидний зв'язок з левиним прототипом; на навершях з Близниці Слоновської зображена ціла сцена: герой влучає крилатого хижака, який роздирає оленя. Роги на голові хижака виконані у вигляді зімкнених в кільця волют, лапи левині, крило рубчасте.

За художнім втіленням образу грифона бляхи з с. Защита відрізняються від ранніх зображень грифона в стародавньо-східному мистецтві і мають свої особливості в порівнянні з зображеннями крилатих чудовиськ на скіфських навершях IV ст. до н. е.

В скіфському мистецтві досить популярним був прийом підсилувати головний сюжет додатковими зображеннями хижих тварин. На бляхах з с. Защита вздовж по щоці лев'ячої морди вписана схематизована орлина голівка у вигляді круглого ока і загнутого дзьоба. Подібний засіб зустрічається на деяких виробах скіфського звириного стилю. Хорошою аналогією є бронзова бляха з могильника біля с. Грищенці Канівського району Черкаської області¹⁴. Пам'ятка датована В. Г. Петренком початком V ст. до н. е. Бронзові бляхи, що зображують голову грифона зі стилізованою орлиною голівкою на щоці, походять з розкопок Ольвії 1873 р., з кургану «Г» біля с. Журовка та з Золотого кургану поблизу м. Сімферополя¹⁵. Як додаток, що прикрашає потиличну частину голови різних тварин, зображення орла зустрічаються на золотій пластині з кургану біля Ак-Мечеті в Криму¹⁶, на кістяних голівках лева з Мірмекія¹⁷ та лося з-під Чигирини¹⁸. Названі речі входять, в основному, до складу комплексів, що датуються першою половиною V ст. до н. е. Своєрідною є трактовка лап звіра. Заслужують на увагу два моменти: вздовж лапи, паралельно до її контура, проходить чітка борозенка, яка має підкреслити, підсилити враження міці і сили, хоча пазури, якими закінчуються лапи звіра (другий момент), самі по собі виконують цю роль. Такий прийом відомий на бронзових бляхах вуздечкового набору, що являють собою самостійні зображення ніг тварин. Подібні бляхи знайдені в курганах V ст. до н. е.— № 66 біля с. Бобринця та № 22 поблизу с. Вовкінці¹⁹, на околицях Керчі, в курганах Німфея²⁰. Рисунок лап тварини на бляхах із с. Защита більш реалістичний, не доведений до ступіня крайньої схематизації, в чому можна вбачати ознаку порівняно ранньої дати описуваних речей.

На бляхах з с. Защита відтворений також один з рідких в скіфському мистецтві сюжетів — зображення водоплавного птаха. З аналогічним прийомом використання зображення водоплавного птаха як додаткового мотиву при передачі голівки скіфського орла ми зустрі-

¹³ ДГС, вып. I. СПб., 1866, стор. 6, табл. III, 1—4; табл. IV, 1—4; ДГС, вып. II. СПб., 1872, табл. XXV, 1, 2; XXVI, 1, 2.

¹⁴ В. Г. Петренко. Бронзовая бляха с головой грифона. — КСИА, вып. 89. М., 1962, стор. 55, рис. 19.

¹⁵ Там же, рис. 20.

¹⁶ И. Толстой, Н. Кондаков. Русские древности в памятниках искусства, вып. II. СПб., 1889, стор. 127, рис. 108.

¹⁷ Н. Грач. Львиная голова из раскопок Мирмекия. Сообщения Гос. Эрмитажа, XX. Л., 1961, стор. 48.

¹⁸ G. V. G. Scythian art. London, 1928, табл. 32, E.

¹⁹ Смела, III. СПб., 1901, стор. 130, рис. 68; ДП, II. К., 1899, табл. XVI.

²⁰ Л. Ф. Силантьева. Некрополь Немфея. — МИА, № 69, М.—Л., 1959, стор. 84, рис. 47, 7.

чаємось на золотих бляхах з курганів № 4 і № 5 біля с. Берестняги та в курганах Канівщини²¹. Як вважає В. А. Іллінська, цей сюжет не характерний для ранньоскіфського мистецтва і в появі його в Скіфії у V—IV ст. до н. е. слід вбачати гальштатський вплив²².

У пам'ятках класичного часу цей мотив частий. Зображення лебединих голівок зустрічаються як прикраси на кінцях ручок бронзових ситечок і черпаків — предметів античного імпорту в Скіфію²³. Вони були знайдені в урочищі Криворуково біля с. Журовка, в курганах №№ 17 і 24 (1876 р.) в Німфеї та ін. Черпак є і в комплексі в с. Защита.

Не маючи повних прямих аналогій в досі відомих пам'ятках скіфського мистецтва, бляхи являють собою концентрацію різних добре відомих мотивів скіфського звіриного стилю, що втілені з високою майстерністю в односюжетному творі. Стилистичні особливості окремих деталей сюжету дозволяють датувати бляхи з кургану № 1 біля с. Защита початком V ст. до н. е. В розробці образу міфічної крилатої істоти в скіфській семантиці та мистецтві вони займають важливе проміжне місце між зображеннями крилатих чудовиськ стародавньо-східного стилю на піхвах келермеського та мельгунівського мечів і пізнішими зображеннями на ажурних навершьях IV ст. до н. е.

Призначення описаних блях не досить ясне. За своїми розмірами вони надто великі й масивні, щоб вживатися як прикраси оголів'я кінської вуздечки. Припущення щодо вживання блях як нагрудних прикрас уявляється найбільш вірогідним, не дивлячись на те, що подібний тип предметів кінського спорядження в скіфських вуздечкових наборах V ст. до н. е. досі не був зареєстрований. Можливо, бляхи мали відношення до культового обладнання, до якого відносяться знайдені з ними навершья та бронзові дзвіночки. На користь такої думки свідчать значні розміри блях, їх близькість до прикрас степових навершів.

Вирішити це питання поки що не уявляється можливим.

Н. М. БОКІЙ

НОВЫЕ ПАМЯТНИКИ СКИФСКОГО ЗВЕРИНОГО СТИЛЯ ИЗ КИРОВОГРАДЩИНЫ

Резюме

Осенью 1965 г. в с. Защита Новомиргородского района Кировоградской области при строительстве дороги был разрушен курган, содержащий скифскую гробницу в деревянном склепе, сооруженном на горизонте. Найденные при этом бронзовые вещи были переданы в Кировоградский краеведческий музей. Это — два навершья в виде головки, обращенной вверх, четыре бронзовых и одна посеребренная ажурные бляхи, изображающие фантастическое существо рогатого львиноголового крылатого грифона, двадцать один бронзовый колокольчик и бронзовый черпачек с длинной ручкой.

Художественный стиль изображений позволяет отнести навершья и бляхи к произведениям скифского искусства начала V в. до н. э. Интересны бляхи, не имеющие прямых параллелей среди произведений скифского искусства и являющиеся оригинальными изделиями скифских мастеров. Навершья и бляхи занимают важное место в разработке образа мифического крылатого чудовища в скифской семантике и искусстве, составляя как бы промежуточное звено между изображениями крылатых существ древневосточного стиля на ножнах келермесского и мельгуновского мечей и позднейшими изображениями крылатых чудовищ на ажурных навершьях IV в. до н. э.

²¹ Смела, III, табл. X, 14; ДП, II, табл. XXIX, 427; ДП, III, К., 1900, табл. LX, х.

²² В. А. Іллінська. Про скіфські навершники, стор. 56, 58.

²³ Н. А. Онайко. Античный импорт в Приднепровье и Побужье. — САИ, вып. Д 1-27. М., 1966, стор. 30, табл. XVII; ИАК, вып. 14, стор. 1, рис. 36; Л. Ф. Силантьева. Вказ. праця, стор. 72, рис. 39, 3, 4.